

PERES IMRE

Az erények szerepe a görög eszkatológiában

ABSTRACT

As in all religions, virtues played an important role for the ancient Greeks. They established the quality of life, culture and religion. Although virtues were questionable in Greek mythology because the gods were free from complying with virtues (or morals) since they stood above human norms, for humans they were still a measure of a successful or unsuccessful, happy or unhappy, meaningful or meaningless life. Moreover, they were also important for the world beyond the grave because virtues acquired in this life had the significance of bringing salvation. Therefore, there are many epitaphs in the so-called Greek eschatology recording the virtues of the dead person because that is what can entitle the dead person to ask for or to anticipate a good position or happy place for his soul in the afterlife. And Greek virtues had a wide range. In Paul's eschatology, which was confronted especially with the Greek belief in afterlife, virtues and good deeds have no salvific role. Salvation is given by grace through the sacrifice of Christ and faith in him. However, virtues still matter in this life as fruits of faith, and therefore they are important because they confirm the authenticity of faith and Christian life.

Bevezetés

Az emberi életet minden korban különféle kritériumok szerint értékelték.

1. Tették ezt azok, akik *közel voltak egymáshoz*, és a másik ember életének és dolgainak az ismerete alapot szolgáltatott arra, hogy véleményt mondjanak róla: jó ember, rossz ember, barát vagy ellenség, dolgos vagy lusta, hasznos vagy haszontalan, kegyes vagy istentelen, stb.
2. Ez a minősítés kivetítődött a *társadalom és a hatóság* jogkörébe, amikor meg lehetett állapítani, hogy ki milyen mértékig hasznos, dolgos, okos, engedelmes, bátor és hűséges – pl. a munkában, a hazaszeretben, a harcban stb.
3. Sajátos kategóriát jelentett az ember *vallásgyakorlata*, azaz az egyéni „kegyessége” (hite) is, amely végül mint az értékelés legfőbb instanciája jogos volt véleményezni (vagy akár eldönteni), hogy a földi élet után milyen földi érdem jogosítja fel az illetőt a legjobb posztmortális élet reményiségére.

Ennek összességében konstituálódott az, hogy az emberek és életük számára fontos minden olyan személyi tulajdonság vagy egyéni érdem, ami fontos értékeket teremt: értékeket, amelyeknek nagy a jelentősége a földi élet megbecsülésében, sőt amelyeknek kihatása van a halál utáni életre is. Ezeket a tulajdonságokat, amelyek pozitív, olykor kimagasló egyéni érdemeket eredményeztek, általában *erénynek* nevezték (görögül: ἀρετή), és pedig anélkül is, hogy ezt a kifejezést az adott helyzetben és embernél használták vagy sem, csak az ügy jelentősége adta ennek az értelmét.

Tanulmányunkban először is figyelmet fordítunk annak megfigyelésére, hogy az ókori görögök társadalmában, illetve vallásában, amely közvetlenül hatott az apostoli egyház erény-felfogására és ezzel az egyház teológiájára és eszkatológiájára is, mennyire játszottak fontos szerepet az erények (az ἀρεταί), és ezek segítségével hogyan lehetett mérni az élet, a kultúra és a vallás minőségét és ezek alapján az emberek túlvilági életének esélyeit, reményeit.¹ Ezek után érdekes lesz megfigyelni, hogy hogyan kezeli az erényeket Pál apostol, aki maga a kis-ázsiai Tarsusban a görög kultúra ölelésében nevelkedett, és az apostoli egyháznak szánt leveleiben sok vonatkozásban érinti az erények jelentőségét az igaz keresztyén élet etikája és eszkatológiai reményei számára – azonban anélkül, hogy túldimenzionálná azok jelentőségét az egyéni üdvösségre nézve.

1. Az erények a görög mitológiában

Az ókori hellenisztikus világ számára fontos volt az erények jelenléte az életben, a kultúrában és a vallásban is egyaránt. Az erények az emberi élet értékét adták vagy emelték mint olyan képességek, amelyek nagyon hasznosak, sőt dicséretesek, és amelyek dicsőséget szereznek. Ez a követelmény jelen volt nemcsak az emberek társadalmában, hanem az *istenek világában* is. Sőt az istenektől is megkívántatott, hogy erényeik alapján szerezzenek maguknak dicsőséget, tiszteletet és respektet is. Annál inkább hárult ez a követelmény az emberekre is, akik hatványozottan voltak kötelesek az erények alkotására törekedni.

1.1. Az istenek erényei

Köztudott volt az ókorban és ma is, hogy a görög mitológiában – és ennek alapján a görög kultuszokban is – az istenek mindenben fölül álltak az embereknek. Viszont számukra is meg volt határozva bizonyos rend, a „szabad” és „nem szabad” kategóriái, amit respektálniuk kellett (vagy kellett volna). Ilyen volt maga az olümposzi hierarchia, ahol mind a 12 istennek megvolt a maga helye. Zeusz, a legfőbb isten mint az Olümposz ura ügyelt arra, hogy az istenek dolgai egymás között és az emberekkel rendben legyenek.

Csak hogy Zeust is át lehetett verni, el lehetett ámítani, sőt olykor ő maga is megengedett magának élvezetes szabálytalanságokat. Ilyenkor aztán féltékeny felesége, Héra botrányt csapott, de őrá közvetlenül nem tehetette a kezét. Így Zeusz korlátlan egyeduralkodásnak örvendhetett, ha csak itt-ott valaki az istenek vagy a halandók közül nem merészkedett nyugalma, élvezeteit megzavarni vagy tekintélyét csorbítani. Ilyenkor jaj volt a bűnösnek és a világnak.

Az erények normáit is ő irányította, olykor kompetenciákat osztva kisebb isteneknek vagy istenségeknek.² Ilyen volt pl. Nemeszisz, Tükhé, Hermész esete, vala-

¹ Vö. NESSELRATH: Ist mit dem Tod alles aus?, 69–76.

² PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 34.

mint a Moiráké, akik az emberek sorsa fölött döntöttek – mikor igen, mikor nem vették figyelembe az emberek sorsát, erényeit. Ilyenkor szigorú élet-halál rend érvényesült: ha eljött az idő, könyörtelenül szétvágták az élet fonalát, és a halandó embert elvitték / elvitették a halottak birodalmába.

Az erények dolgában az istenek úgy gondolkodtak, hogy noha érvényesek voltak számukra, és jó volt, ha törekedtek azok alkotására vagy betartására, de valójában az erények mint olyanok már *nem voltak létük alaprincípiumai* – olykor fittyet is hánytak rájuk, és éltek a maguk kívánsága szerint, vigyázva Zeusz szeszélyes kedvére. Azért dicsőségükre volt, amikor egymáshoz vagy az emberekhez megértők, segítők, kedvesek voltak, oltalmazták őket, harcoltak értük vagy bölcsességükkel tanácsolták őket. De az ő olümposzi pozíciójukat már ez nem befolyásolta, mivel helyzetükbe kvázi *sui generis* kerültek. Így az istenek erényei nem hatottak ki olümposzi / kozmikus helyzetükre vagy földi sorsukra.

- Ebből a szempontból megállapítható, hogy az istenek erényei az emberek számára kérdésesek voltak, mert az istenek *függetlenek voltak* az erények (vagy erkölcsök) betartásától, mivel fölötté álltak az emberi normáknak.
- Mivel az istenek nagy (transzcendens) hatalommal rendelkeztek – nekik könnyebb volt az erények „produkálása”, mivel olyan képességeik voltak, amelyek lehetővé tették számukra a lehetetlen dolgok véghezvitelét, amihez az emberi világban éppen az erények kellett volna.
- Erényeik megítélésében az embereknek nem volt *lehetőségük minősíteni az istenek erényeit*, azokat csak véleményezniük lehetett – dicsérni vagy panaszkodni miattuk.
- Az erényeket és dicső tetteket minősíteni, értékelni vagy „büntetni” csak *maguknak az isteneknek* lehetett egymás között, vagy az olümposzi istenek viselkedését, és ezzel együtt erényeit is, csak *Zeusz* mint a legfőbb görög isten volt kompetens „értékelni”. Mint a legfőbb isten, hatalmaskodott az istenek és emberek fölött; ahol meg kellett mutatnia egyedüliségét, villámokkal vagy más istenek segítségével hamar rendet teremtett az istenek és az emberek világában.
- Zeusz értékelése, akárcsak más istenek erényeinek minősítése, nagyon görbe volt, mert maga Zeusz, mint más istenek is, nemcsak erényekre voltak képesek, hanem olyan *görbe utakra* és tettekre is, amelyek sok dicsőséget nem hoztak rájuk, sőt: elmarasztalásban volt részük Zeusz vagy az emberek részéről.
- Azonban maga *Zeusz is eléggé szeszélyes isten* volt, aki nagyon szívesen rúgott ki a hámból (elcsábítva istennőket vagy csinos földi nőket, leányokat), és ezért erkölcsi dolgai meglehetősen furcsák, zavarosak és zűrösek voltak.
- Nehéz megállapítani, hogy a görög emberek számára a hétköznapi életükben mennyire szolgáltak az *istenek példaképekül*. Szigorú követelményeiktől félték, olykor lázadtak is ellenük, de igaz az is, hogy az istenek laza erkölcsi eléggé jól *megfeleltek* nekik, mert maguk az emberek is olykor szívesen tértek görbe utakra, és ilyenkor igazulásul szolgálhatott nekik, hogy hiszen az istenek is ilyenek, illetve hogy az istenek majd szemet hunynak úgymond „botlásaik” felett, ha nekik is vaj van a fejükön.

1.2. Az emberektől elvárt erények

Említettük már, hogy a görög társadalomban az erények felvigyázását az istenek végezték, a társadalmi élet viszont ezeket szorgalmazta. Azonban megfigyelhető, hogy bár minden ember számára nagy kihívás volt minél több és gazdagabb erényeket elérni, mégis némi különbség volt az olyan erények között, amelyek elvárhatók voltak a nőktől,³ a férfiktól, sőt még a gyermekektől is. Nincs lehetőségünk arra, hogy végig ismertessük ezeknek az erényeknek egész skáláját,⁴ csupán néhány pontban akarunk utalni arra, hogy pl. milyen erényekben ékeskedhettek a nők.

1.2.1. A munkához való viszonyulás

A nők számára nagyon fontos volt a dolgos élet. Meg kellett mutatniuk a munkában való szorgalmat, és szeretni a jócselekedeteket (φιλεργός: munkaszerető, dolgos). Ez az erény egyformán vonatkozhatott a férjzett vagy szabad nőkre, és ugyanúgy a rabszolga nőkre is. A munkához való pozitív viszonyulásnak az erénye egyformán érvényesülhetett tulajdonképpen bármilyen típusú munkában (mezei munka, otthoni munka, mesterség, másoknak való „ingyen munka”, társadalmi szolgálat, a szegények és idegenek befogadása, támogatása stb.). Mivel mindezek építő tényezők voltak a társadalomban, ezért aki ezekben jeleskedett, munkáját erénynek tartották, amit olykor rá is írtak elismerésül a sírkövére. Pl. így:⁵

*Ami a női erénynek mindig is dicséretére volt,
Az mind ékesítette férjét szerető Lainillasz szent fejét.*

1.2.2. Erkölcsös élet erényei

Talán minden társadalomban fontos volt az erkölcsök őrzése az építő társadalmi fejlődés számára. Az erkölcsök erősítették a családot, hitelt adtak az adott személynek, prosperitást jelenthettek a társadalomnak és elismerést a vallási életben is. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az ókori társadalomban egyrészt az emberi életnek nem volt nagy értéke, másrészt pedig, ha voltak is normák, eléggé keveredett az élet, az emberek, a családok, és a rabszolgatársadalom, vagy a háborúk okozta fogolyhelyzetben úgymond a győztesnek minden szabad volt, így az erkölcsök tartása is olykor nagyon kérdéses volt. Mégis, a szabad időszakban nemcsak ügyelniük, hanem őrizniük és építeniük kellett a tiszta életet. Ez erénynek számított. Pl. egy nő (és ez sokszor fordult elő) a sírkövére azt íratta, hogy „megőrizte az ágy tisztaságát, mert csak egy férje volt, és megözvegyülése után nem kötött újabb házasságot”. Élete bizonyára nem volt könnyű, ha fiatalon veszítette el férjét, de mégis a tiszta élet olyan erény volt, amire még halálában is büszke volt.

³ Vö. PIRCHNER: Das Lob der Frau im vorchristlichen Grabepigramm der Griechen.

⁴ Platón korábbi etikájában igazán csak négy erény számított igazi görög erénynek: 1. bölcsesség, 2. megfontolt-ság / józanság, 3. bátorság / hősiesség, 4. igazság(osság): PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 384, 326. old.

⁵ PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 257. Uő: Griechische Vers-Inschriften, n° 910.

1.2.3. Tökéletesség elérése

Ahogy a férfiak, a nők is törekedtek arra, hogy életükben elérjék a tökéletességet. Ennek megvoltak bizonyos lehetőségei és formái. A sírfeliratokon azt találjuk, hogy egyes nők nyilatkoznak arról, hogy megtartották az erkölcsösséget, a szerénységet, az önuralmat, és mindez abban is megnyilvánult, hogy tartózkodtak a pazar öltözéktől, az aranydíszek viselésétől és a flörtöléstől. Így megőrizték a test és a lélek szépségét, és rászolgáltak arra, hogy sírköveikre ráírassák, hogy „megőrizte az összes erényt” (πάσης ἀρετῆς), sőt azok példájává (πρῦτανις) váltak.⁶ Így tanúskodik erről egy felirat is, amely egy Agathoklész nevű férfi sírjára került, és bár férfiembről szól, ebben a tekintetben egyformán tolmácsolja a görög hitet:⁷

*Szigorú Perszefóna, mint kegyes férfit köszöntsd Agathoklészt,
ki jóság és erény példája, amikor hozzád száll le.
Kegyesek mezein adj neki lakozást, hisz igaz, hogy:
lelke tiszta és igaz volt, amíg a földön élt.*

1.2.4. A családi élet szépsége és oltalma

A sírköveken előjön az is, hogy a halott nő hogyan élt férjével, mennyire tisztelték egymást, szerették, kerülték a féltékenységet, esetleg az is említésre kerül mint erény, hogy a nő elhagyta távoli szülőhelyét, megszerette új otthonát, mindenben támogatta férjének az előmenetelét, s így férje családjának ő lett az ékessége, azzal is, hogy sok gyermeket nevelt.

1.2.5. Erények a társadalmi életben

Nagyon magasra értékelte a görög társadalom azokat az erényeket, amelyek építően hatottak a közéletre. Így olvashatunk egy nőről, hogy olyan erényei voltak, hogy a nép heroinává (ἡρωίνη) emelte. Élete folt nélkül volt, szerette hazáját, férjét, gyermekeit, és a köznépek áldására/javára volt. A görög jellemzés elárulja, hogy a társadalomban nagyon tisztos helyre került, és mivel heroinává vált, elérte nemcsak a földi, hanem posztmortális dicsőségét is. Ez azt jelentette, hogy a görög polisz külön sírhelyet biztosított neki, sírjánál rendszeres ünnepségeket rendeztek, és ilyenkor kivonult a helyi gimnázium diáksága, s ünnepi műsort tartottak a tiszteletére. Olyan tisztességet nyert, mint amilyen a félisteneknek járt ki (ἡμίθεος, ἡμίσιος).

1.2.6. Az igazságosság munkálása

Fontos erénynek számított, hogy legyenek emberek, férfiak és nők, akik jócselekedetre és az igazság munkálására, érvényesítésére ösztönöznek. Az ilyen embereknek a jutalmazása az volt, hogy sokáig megmaradt emléküik az emberek között. Ez azt jelentette, hogy az illető nő saját családjában és dolgaiban magas fokon igazságosan cselekedett, hozzájárult a társadalmi igazságok érvényesítéséhez, és

⁶ πρῦτανις szó szerint azt jelenti: uralkodó. Itt ez a kifejezés epitáfiumi értelemben kerül használatba, ami azt jelenti, hogy az ilyen ember erkölcsi értelemben a legkiválóbbak közé tartozott, vagyis példaképpül szolgált másoknak.

⁷ PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 208. Uő: Griechische Vers-Inschriften, n° 1572.

minden szinten arra törekedett, hogy az igazság (δικαιοσύνη) erős alapja legyen társadalmának. Így remélhette, hogy ez az igazság(osság) olyan erényt jelent majd számára, hogy az alvilági bírók is a boldogok szigetére irányítják.

1.2.7. A szeretet dimenziói

A görög közéletben és a sírfeliratokon is előkerül az ember örök vágya, hogy az élet szép legyen, boldog legyen, élhessenek szeretetben, és a szeretet köteléke tartsa össze azokat, akik ebbe a kötelékbe beletartoznak, nemcsak a földi életben, hanem posztmortálisan is. Az ilyen típusú erény (házassági hűség, gyermekszereget, otthonszeretet, férjszeretet) kimagasló legyen a nő számára. Ez megmutatkozhatott abban, amit róla írtak, aki a halálba megy, és abban is, ahogyan ő vallott a férje, gyermekei, családja és társadalmához érzett szeretetéről.

1.2.8.1. A bölcsesség vetületei

Az ókori görögök a bölcsességet a vallásgyakorlatban is érvényesítették. Olykor azzal a céllal, illetve azzal a szemlélettel, hogy az isteneknek való szolgálat igazi bölcsességet ad, sőt feljogosít arra is, hogy az ilyen „isten” vagy „vallási” bölcsesség megnyitja a boldog üdvélet felé vezető utat. Az egyik sírfelirat Kolophonból (Kr. e. 1. századból) arról beszél, hogy Gorgosz, aki Apollón papja volt, és az orákulumoknál próféta tiszteletet töltött be, a régi görög költőktől (főleg Homérosztól) nagy bölcsességre (σοφία) tett szert: sokat tanult tőlük, és belőlük egy mitológiai kézikönyvet állított össze.⁸ Ezért bölcsességének köszönhetően nem az egyszerű halandók között kap helyet a halál után, hanem a bölcs kegyesek társaságába (χώρον εὐσεβέων) száll fel (ἔβη), közel az Olümposzon vagy az égben lakó istenekhez, hogy velük élvezze tovább a végtelen túlvilági létet.⁹

*Öleiben a Kekropsz földje takarja a kiváló Gorgoszt,
a klarisszi Leto fiának (Apollónnak) a szolgáját.¹⁰
Ő az összes tudományban képzett ember volt, aki sok könyvet
használt, aki a költők termését értékesítette (= felhasználta),
és életében szerette a bölcsességet (σοφίην); ezért,
amikor meghalt, kegyességéért a kegyesek helyeire került.¹¹*

1.2.8.2. A gyakorlati élet bölcsessége

Nem kell azon csodálkozni, hogy az ókori epitáfiumszövegek magasztalják a halottaknak olyan jellegű képességeit, amelyeket a görögök mint magas fokú bölcsességet ismertek el, és amelyekre halálukig törekedtek is. Ezek az emberi (bölcsesség adta) erények fontosak voltak számukra a túlvilág szempontjából is, mert utat

⁸ Sajnos ez a mitológiai „kézikönyv” nem maradt ránk. Csak ebből az epitáf feliratról tudunk róla.

⁹ Vö. PERES: Bölcsesség és szepulkrális eszkatológia, 25–36.

¹⁰ A görög szövegben szó szerint az áll, hogy „klarisszi Letó fiának szolgája volt”, akit Zeusznek szült. Tulajdonképpen Apollón istenről van szó, aki a fény, tisztulás és jóslás istene volt, és főleg Delphoiban tisztelték, de másutt is Görögországban, ahol „felügyelete” alatt szintén jósoltak.

¹¹ MERKELBACH–STAUBER: Steinepigramme aus dem griechischen Osten, n° 03/05/02 = PEEK: Griechische Vers-Inschriften I, n° 754; PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 134; WILLAMOWITZ: Hellenistische Dichtung I, 106, 3; PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 47.64.

nyitottak nekik a boldog túlvilági életre. Ezért találkozhatunk olyan jellemzésekkel vagy önjellemzésekkel, amelyek a halott földi életét értékelik, és persze megállapítják, hogy pl. jól élt, bölcs volt (σοφός, σοφή),¹² beteljesítette az élet értelmét,¹³ nem élt bölcstelenül (οὐκ ἀσόφως)¹⁴, sőt ő lehetne akár a gyakorlati élet bölcsességének a példája.¹⁵ Ilyeneket és hasonlókat tucatjával találhatunk.

Végezetül hadd idézzünk még egy ilyen sírfeliratot Rómából (a Kr. u. 3. századból?), amely a bölcsesség és erények példáját tükrözi, és amelyet egy Aeneasz nevű ember készítettett:

Szent ez a hely, amelyet Aeneasz baráti szeretettel építtetett Eitheosznak mint a dicsőség helyét, aki mindenben a hőszokhoz volt hasonló, a szépségben, a bátorságban, a barátságban és a bölcsességben (értelmességben: νόον). ... Ez a hely valóságos 'boldogok szigete' (νήσοι μακάρων πέδων), ahol a kegyes, a legigazabb (δικαιοτάτοι) és a szeretett emberek laknak, akik a földön közös életben, rendben, bölcsességben (σὺν σοφίῃ), igazságban (δικαιοσύνη) és méltóságban voltak összekötve...¹⁶

Werneke Peek megjegyzi,¹⁷ hogy Aeneasz igen bátran fogalmaz, amikor halottait a hőszokhoz hasonlítja, a sír helyét pedig a boldogok szigetéhez. A közbeiktatott szöveg azonban híven tükrözi, hogy a halottaknak mennyire emberi oldalát hangsúlyozza a gyászoló hozzátartozó.

1.2.9. A férfiak erényei

Hasonlóképpen ahogy a nőknél, a férfiak számára is fontos volt az erények gyakorlása. Természetesen az erényeknek ez a síkja részben érinti a nőknél eddig elmondott erényeket, de egyes esetekben az erények jellege magasabb, illetve „masszívabb”, mivel olyan erényekről van szó, amelyekhez úgymond férfierő szükséges. Így a férfierényekről elmondható, hogy ezek olyan jellegűek, amelyek sokkal szélesebb platformon érvényesülnek. Ide sorolhatjuk a bátorságot, az elszántságot, a kitarást, a hazaszeretetet (patriotizmust), az áldozatvállalást, az engedelmességet, egészen a halálba menés képességéig (önfeláldozás). Nem mintha a férfiaknál nem értékelné a szeretet, a munka, az erkölcsösség vagy az igazságosság, mégis ezek fölé emelkednek azok az erények, amelyek összefüggnek a közösségi és társadalmi élettel (pl. honvédelem, háború a kizsákmányoló ellenség ellen, igazságos kormányzás, stb.). Érdekes, hogy a görög társadalomban az erkölcsi kihágások nem számítottak olyan nagy bűnnek, ami valószínűleg abból ered, hogy a férfiak pozíciója a társadalomban magasabb fokon állt, mint a nőké.

12 PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 506.

13 I. m., n° 313.

14 I. m., n° 395.

15 Vö. pl. I. m., n° 333, 387, 393, 462.

16 PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 393; Uő: Griechische Vers-Inschriften I, n° 2061; KAIBEL: Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta, n° 648; PERES: Bölcsesség és szepulkrális eszkatológia, 5.

17 PEEK: Griechische Grabgedichte, n° 317.

1.3. Az erények a görög eszkatológiában

Ahogy tudjuk, az erények nemcsak a földi élet számára, hanem a síron túli világ számára is fontosak voltak, mert a földi életben szerzett erényeknek üdvhozó jelentősége volt. Ezért az ún. görög eszkatológiában sok sírfelirat őrzi a halott földi erényeit,¹⁸ mert a halott ezek alapján kérhet vagy várhat lelke számára a túlvilági létben jó pozíciót, boldog helyet. A görög erényeknek pedig széles skálája volt.

A sírköveken leggyakrabban említett erények – Margherita Guarducci olasz klasszika-filológus szerint¹⁹ – több kategóriába sorolhatók, ahogy az alábbiakban mi is ezt így csoportosítjuk:

1. általános emberi tulajdonságok:²⁰

Az illető jó volt (ἀγαθός), igazságos (δίκαιος), hű (πιστός), bölcs, okos (σώφρων), kedves (χρηστός), édes, aranyos (γλυκύς).²¹

2. vallási jelzők:

A halott életében szent (ἅγιος) volt, kegyes, (εὐσεβής), istenfélő, (θεοσεβής), istenszerető, (θεοφιλής, φιλόθεος), félisten/istenek társa (ἥρωας, ἡμίθεος).²²

3. családi jellegű jelzők:

Testvérszerető (φιλάδελφος), férjszerető (φιλανδρος), feleségszerető (φιλογύναιος) vagy gyermekszerető (φιλότεκνος).

4. szociális jellegű jelzők:

Emberszerető (=felebarátnak felel meg) (φιλόανθρωπος), barátszerető (φιλόφιλος).

Mindezek a felsorolások még gazdagabban és sűrűn variálva jelennek meg a sírköveken. Ezeknek a jelentősége abban van, hogy a halottaknak tisztas emléket akarnak állítani, hogy kidomborítsák rendkívüliségüket, amiben igényt tarthatnak arra, hogy haláluk után sokáig tiszteletben tartsák őket. Ugyanakkor ennek az erényhangsúlyozásnak nagyon erős eszkatológiai jelentősége van, mert ahogyan az életben az emberek elismerését kimagasló tulajdonságaik és tetteik alapján ítélik meg, hasonlóképpen a halálba menő embernek, akinek a teste elenyészik és szerteporlik, nem marad más, mint a földi életben elért erények, amelyek viszont a túlvilági életben komoly „valutává” tehetők.²³ Ezek alapján kérhetik a halottak vagy a hozzátartozóik, akik sírfeliratukat készítették, hogy a túlvilágon minél jobb sors-

18 Vö. PERES: Positive griechische Eschatologie, 267–282.

19 GUARDUCCI: Epigrafia Greca III: Epigrafi di carattere privato, 151–152.

20 Valamikor a család csak utólag értékelte a halott életét, amikor a sírfeliratot készít(t)ette, ahol az állt, hogy „élt igazságosan” (δικαίως βιώσας), vagyis az életben követte az igazságot, amelyre törekedett önmaga és mások számára: GUARDUCCI: Epigrafia Greca III, 152.

21 A görög szónak γλυκύς nemcsak „édes” a magyar megfelelője, hanem az emberek közti kapcsolatban és megszólításokban ilyen értelemben is használatban volt: kedves, barátságos, „édeske”.

22 Ezek a vallási értékelések természetesen az eredeti értelemben veendő, mivel a keresztyén teológia szemzőgéből pogányokról van szó, ezért az olyan megjelölések, mint szent (ἅγιος), kegyes (εὐσεβής), istenfélő (θεοσεβής), istenbaráti (θεοφιλής) vagy istenszerető (φιλόθεος) olyan vallási pozíciót/magatartást jelentenek, amely a görög pogány-kultikus értelemben az istenekhez való viszonyulásban érvényesül, és ahol ezeknek az emberi jellemzéseknek szintén magas kultikus jelentősége volt. A gyakorlati életben ez természetesen nem mindig volt így, de a sírköveken mint amilyen életrezümé egészen szépen hangzott, és maximális pozitív posztmortális életet ígért.

23 PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 65–68.

ra jussanak,²⁴ s ezzel boldog „üdvállapot” várhatja őket. Mindez attól függött, hogy az illetékes istenek a sírkőre ráírt erényeket elfogadják-e, és magasra értékelik, aminek következtében jó túlvilági lokalitásba engedik, vagy elutasítóan fogadják a halott sírkövét, és a szimulált erényeket túlkapásnak vagy nevetségesnek minősítik.

Itt azonban arra is kell figyelni, hogy a halál utáni életben az emberek életének a minőségét az erények alapján már nem annyira Zeusz, hanem sokkal inkább az alvilági istenek voltak hivatottak értékelni. Egyrészt az alvilági bírák: Minósz, Aiakosz és Rhadamantüsz,²⁵ akik a halottak birodalmának az első útkereszteződésénél ülészetek, bíraskodtak, vizsgálták az emberek lelkét (ψυχή).²⁶ Ennek alapján kimondhatták a verdiktet, hogy ki hová kerül tovább a halál utáni élet eltöltésére: jobbra vagy balra.²⁷

Ebbe beleszóllhatott még a hádész ura, Hádész vagy a felesége, Perszeophoné. Eléggé irgalmatlan istenek voltak, mint maga a halál, ezért nagy kegyekre nem lehetett náluk számítani.²⁸ Mégis a halottak, illetve hozzátartozóik rá szokták írni a sírkövekre, hogy az illető halott életében erkölcsös volt, sokat tett a családjáért vagy a hazáért, kimagasló személyes erényei voltak és nagy érdemekre tett szert, tehát ezt vegyék figyelembe az alvilági istenek, és adjanak nekik helyet maguk között, vagy legalább olyan helyet, ahol a lelkük boldogan élhetne tovább: ha lehet, istenüljön meg (*divinizáció*), váljon félistenné (ἡμίθεος), vagy legalább élvezze a halhatatlanságot (ἀθανασία).

2. Az erények a páli etikában

Az apostoli egyházban természetesen az a szemlélet érvényesült, hogy a keresztyének életének rendezettnek, tisztának, kegyesnek és példamutatónak kell lennie. Ez egyrészt az evangélium követelménye, másrészt pedig logikus is, mert ellenkező esetben Pál figyelmeztet, hogyha zűrzavarosan élnek, és így néznek ki a keresztyén istentiszteletek is, a betérő pogányok azt gondolhatják, hogy a keresztyének orgiákat (μαίνομαι) űznek (1Kor 14,23). Ezért az apostoli egyházban kialakultak olyan „katalógusok”, amelyek hivatottak voltak regulálni a keresztyének életét.²⁹ Itt arra akarok utalni, hogy a Szentlélek munkájának tarthatjuk, hogy az apostoli egyházban az egyházvezetők, illetve az újszövetségi iratok szerzői is egyetértettek abban, hogy mi számítson a keresztyén élet normáinak.³⁰ Így tudó-

²⁴ Sok olyan sírfelirat is létezik, amelyen a hozzátartozók deklarálják, hogy az ő halottjuk milyen kegyesen élt, és hogy most méltó, hogy ezért a legjobb túlvilági helyekre kerüljön, és így a legjobb posztmortális életet nyerje el.

²⁵ PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 60–62.

²⁶ Vö. PERES: Eszkatológiai motívumok az apostoli misszióban, 211–224.

²⁷ PERES: Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie, 63–64.

²⁸ Nem csoda, hogy a sírfeliratokon a szövegek szerzői úgy jellemzik ezeket az isteneket, hogy ők alattomosak, irigyek, irgalmatlanok, önzők, kárörvendők stb., mivel hirtelen halálukkal (főleg a fiatal emberek életében) megtörték a törekény emberi boldogságot, és rájuk hozták a végtelen fájdalmat, keserűséget és bánatot.

²⁹ Jó áttekintést nyújt róla: STRECKER, Strukturen einer neutestamentlichen Ethik, 117–146.

³⁰ Meg kell itt említeni, hogy az Ószövetségben a Tórából a leggyakrabban az etikai felhívások kerülnek elő, sőt még gyakrabban az ún. bölcsességekijelentések, mint pl. Bölcs 6,17–19; 8,13. A kumráni irodalomból jól illik ide a katalógusa IQS 4,3–14. Természetesen nem lehet itt megkerülni a zsidó-hellenisztikus irodalmat sem, mint

másunk van arról, hogy az apostoli levelekben *három katalóguscsoport* fedezhető fel,³¹ amire most röviden utalok.

1. Elsősorban előbukkan az ún. *erénykatalógus*: 2Kor 6,6; Gal 5,22.23; Ef 4,2f.32; 5,9; Fil 4,8; Kol 3,12; 1Tim 4,12; 6,11; 2Tim 2,22; 3,10; 1Pt 3,8; 2Pt 1,5.7.

Ez a „katalógus” arról értekezik, vagy olyan erénymotívumokat tömörít magába, amelyek igazi erényeknek számítanak a magán-, a gyülekezeti és a társadalmi életben egyaránt.

2. Ismeretes az ún. *bűnkatalógus* is, amely a test cselekedeteiről értekezik: Mt 15,19; Mk 7,21k.; Róma 1,29.31; 13,13; 1Kor 5,10k.; 6,9k.; 2Kor 12,20k.; Gal 5,19.21; Ef 4,31; 5,3.5; Kol 3,5.8; 1Tim 1,9f.; 2Tim 3,2.5; Tit 3,3; 1Pt 2,1; 4,3.15; Jel (9,21); 21,8; 22,15.

Érdekes, hogy az evangélisták és az apostolok, akik ezekre a „kontraerényekre” reflektálnak, a legtöbb negatív szemléletet a testhez és annak megnyilvánulásaihoz kapcsolják.³² Mintha magában az emberi test eleve a kárhozat eszköze lenne. Tudjuk azonban, hogy az igazság nem ilyen egyszerű, mert a test alatt olykor nem a hústestet, hanem az óembert kell értenünk. Az pedig semmi jóra nem hajlandó, mivel istenellenes hatalom eszköze.

3. A deuteropáli levelekben felfedezhető még egy harmadik kódex, amelyet *kötelességek katalógusának* nevezhetünk: 1Tim 2,9; 3,1.12; 2Tim 2,2.26; Tit 1,7.9.

Ez a kódex azokra a jelenségekre utal, amelyekre érdemes törekedni a hívő közösségi életben. Úgy tűnik, hogy az apostoli egyházban szükség volt arra is, hogy az erények között fontos helyet foglaljon el az okos gyülekezetszervezés, -irányítás (κυβερνήτης), háttérzolgálat és a tévtanítókkal való küzdés.

Látjuk tehát, hogy az apostoli egyházban elég széles skálája volt az erényeknek. Viszont a földi élet szempontjából az erények a hit gyümölcseinek számítanak, azokat a Szentlélek „érleli” az ember hűsége és engedelmsége által, azért fontosak, mert igazolják a hit és a keresztyén élet hitelességét.

3. Az erények a páli eszkatológiában

A páli eszkatológia egy különös dimenziót formál az újszövetségi teológiában.³³ Pál nagyon sokrétűen nyilatkozik arról, hogy hogyan állhatunk oda Krisztus ítélőszéke elé. Az eszkatológia számára az üdvösség nem érhető el másként, csak Jézus vére, áldozata és a bűnbocsánat által. Ezért foglalt el oly fontos helyet teológiájában Jézus keresztyénje. A mennybe vivő úton ez megkerülhetetlen.³⁴ Nincs más út az üdvösségre, csak Jézus halála és a kegyelemből való megváltás. Üdvösség görög módra – ahogy a görög eszkatológiában az erényeknek köszönhetően láttuk – nem lehetséges. Isten előtt Krisztus nélkül nincs esélyünk – annak ellenére,

pl. Alexandriai Philón vagy Josephus Flavius művei, Salamon zsolttárai, 4Makk, Jubil., Henok könyvei, A tizenkét pátriarka testamentuma, stb. Vö. Andrea KOREČKOVÁ, *Žena a smrt* (Women and Death. Habilitáció, kézirat), Bratislava, 2020.

³¹ MAYORDOMO: Möglichkeiten und Grenzen einer neutestamentlich orientierten Tugendethik, 244–248.

³² Vö. BRUCE: Does Porneia Mean Fornication?, 10–17.

³³ LINDEMANN: Paulus und die korinthische Eschatologie, 373–399.

³⁴ Vö. VEGGE: Ethik für das Wartezimmer. Eschatologie und Bildung bei Paulus, 83–90.

hogy a földi életben saját erőnkől bármilyen nagy jóra is törekednénk. Persze ez nem jelenti azt, hogy Pál teológiája szerint – ahogy azt a három katalógust említve kimutattuk – ne lenne fontos szerepe a keresztyén ember életében az erényeknek.³⁵ Viszont a páli eszkatológiában, amely leginkább konfrontálódott a görög túlvilághittel, az erényeknek vagy jócselekedeteknek nincs üdvhozó szerepe. Az üdvösség kegyelemből, Krisztus áldozata és a belé vetett hit által adatik. Így tehát a keresztyén erények nem elhanyagolhatók, a földi élet és a hit krisztusi jellegének igazolására szolgálnak, de a mennyei üdvösség nem ezeken alapszik. Ezzel igazoljuk, hogy Krisztuséi vagyunk, Krisztust szolgáljuk, Krisztus dicsőségére élünk, de életünkben és halálunkban nem életünkre és erényeinkre vagyunk büszkék, hanem csakis Krisztus megváltói kegyelmére számítunk.

Ebből a szempontból tehát – Pál apostol szerint³⁶ – erényeinknek van helye életünkben, de egyben határa is van, mégpedig krisztológiai határa.³⁷

Felhasznált irodalom

- BRUCE, M.: Does Porneia Mean Fornication?, in *Novum Testamentum* 14 (1972), 10–17.
- GUARDUCCI, M.: *Epigrafia Greca* III: *Epigrafi di carattere privato*, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, 1974.
- KAIBEL, G.: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Hildesheim, G. Olms, 1965.
- KOREČKOVÁ, A.: *Žena a smrt' = A nő és a halál: Women and Death*. Habilitáció (Habilitációs dolgozat), Bratislava, 2020.
- KOREČKOVÁ, A.: Vývoj eticko-eschatologického myslenia v oblasti gréckej arete, in PERES Imre (ed.): *Vývoj teologického myslenia v premenách času* (A teológiai gondolkodás fejlődése az idők folyamán), Banská Bystrica, 2013, 101–108.
- LANDMESSER, C.: Begründungsstrukturen paulinischer Ethik, in HORN, F. W.–ZIMMERMANN, R. (Hrsg.): *Jenseits von Indikativ und Imperativ: Kontexte und Normen neutestamentlicher Ethik* (WUNT 238), Tübingen, Mohr Siebeck, 2009, 176–196.
- LAUB, F.: *Eschatologische Verkündigung und Lebensgestaltung bei Paulus* (Biblische Untersuchungen 10), Regensburg, Friedrich Pustet, 1973.
- LINDEMANN, A.: Paulus und die korinthische Eschatologie, in *New Testament Studies* 37 (1991), 373–399.
- LOVERING, E. H.–SUMNEY, J. L.: *Theology and Ethics in Paul and his Interpreters*, Nashville, Abingdon, 1996.
- MAYORDOMO, M.: Quellen zum Thema „Antiker Tugenddiskurs“, *DSTR* 2019, 1–21.
- MAYORDOMO, M.: Möglichkeiten und Grenzen einer neutestamentlich orientierten Tugendethik, in *Theologische Zeitschrift* (2008/3), 213–257.
- MERKELBACH, R.–STAUBER, J.: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten* I–V, München, 1998–2004.

³⁵ LOVERING–SUMNEY: *Theology and Ethics in Paul and his Interpreters*.

³⁶ LAUB: *Eschatologische Verkündigung und Lebensgestaltung bei Paulus*.

³⁷ KOREČKOVÁ: *Vývoj eticko-eschatologického myslenia v oblasti gréckej arete*, 108.

- NESSELRATH, H.-G.: Ist mit dem Tod alles aus? Pagane Antworten der römischen Kaiserzeit auf eine zeitlose Frage, in FELDMEIER, R.–WINET, M. (Hrsg.): *Gottesgedanken. Erkenntnis, Eschatologie und Ethik in Religionen der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2016, 69–76.
- PEEK, W.: *Griechische Grabgedichte*, Berlin, Akademie Verlag, 1960.
- PEEK, W.: *Griechische Vers-Inschriften* I: Grabversen, Berlin, Akademie Verlag, 1955.
- PERES I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie* (WUNT 157), Tübingen, Mohr Siebeck, 2003.
- PERES I.: Eszkatológiai motívumok az apostoli misszióban, in BENYIK Gy. (szerk.): *Világi közösség – vallási közösség*, Szeged, Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia 2003, JATEPress, 2004, 211–224.
- PERES I.: Bölcsesség és szepulkrális eszkatológia, in *Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok* 8 (2016), 25–36.
- PERES I.: Sünde und Versöhnung aus eschatologischer Sicht bei Paulus, in FAZAKAS S.–BEINTKER, M. (Hrsg.): *Die öffentliche Relevanz von Schuld und Vergebung* (StThD Sonderheft), Debrecen, DRHE, 2012, 81–95.
- PERES I.: Positive griechische Eschatologie, in BECKER, M.–OEHLER, M. (Hrsg.): *Apokalyptik als Herausforderung neutestamentlicher Theologie* (WUNT II/214), Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 267–282.
- PERES I.: The role of virtues in the Greek eschatology, in Benyik Gy. (ed.): *Virtue or Obligation*, Szeged, JatePress, 2020, 263–277.
- PIRCHNER J.: *Das Lob der Frau im vorchristlichen Grabepigramm der Griechen*, CA 26, Innsbruck, Universitätsverlag, 1979.
- STRECKER, G.: Strukturen einer neutestamentlichen Ethik, in *ZThK* 75 (1978/2), 117–146.
- VEGGE, T.: Ethik für das Wartezimmer. Eschatologie und Bildung bei Paulus, in Reinhard FELDMEIER, R.–WINET, M. (Hrsg.): *Gottesgedanken. Erkenntnis, Eschatologie und Ethik in Religionen der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2016, 83–90.
- WILLAMOWITZ, U. VON: *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos* I–II, Berlin, Weidmann, 1924.